

Людмила Пшенична

Державна академія керівних кадрів Міністерства культури і туризму, м. Київ

Наталія Шишкіна

Інститут кібернетики ім. В.М. Глушкова НАН України, м. Київ

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ: СПОСОБИ ШУКАТИ НОВІ ЗНАННЯ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ

© Пшенична Л., Шишкіна Н., 2006

У статті розглянуто процеси формування нових знань та їх номінування в текстах наукових праць. Автори підкреслюють значущість заголовка наукової праці номінувати нові ідеї або зазначати напрям шукати за текстом нові (з погляду автора статті) поняття і способи їх номінування. База авторських знань, сформована на основі наукових праць, може бути використана для подальшого термінування нових понять предметної галузі.

The processes of formation of new knowledge and their nomination in texts of scientific works are investigated in the article. The authors make a point of a title of scientific work in nomination of new idea or determination of direction of searching new (from the author's point of view) concepts in the text and the method of their nomination. The knowledge base of the author formed on scientific works can be used for the following termination of new concepts of object domain.

На сьогодні українська наукова спільнота зі стандартування термінології може підсумувати свої напрацювання у царині унормування наукової термінології: теоретичні засади, методи термінологічного аналізу, укладання термінологічних стандартів, вироблення продуктів стандартування термінології – стандартів на терміни і визначення понять, а також розробки нормативних документів зі стандартування термінології [1; 3; 5; 6; 7; 9]. Українські термінологи створили базу для повноцінної галузки термінознавства – застосовного термінознавства.

Об'єкти стандартування термінології – це усталені терміни, які належать сфері фіксації наукових знань (словники різних типів, енциклопедії тощо). Процедура укладання стандарту на позначки (терміни) та виозначки (дефініції) понять передбачає етап відбирання позначок понять до термінологічного стандарту [1; 5]. Аналіз термінології будь-якої предметної галузі укладається в послідовний ланцюг операцій над виокремленням об'єктів предметної галузі, формуванням понять про ці об'єкти, словесним описом змісту виокремлених об'єктів-понять і завершальним етапом – номінуванням виозначки поняття позначкою (терміном) [5].

Процес термінологічного аналізу може бути призупинений на будь-якому етапі із різних причин, які інтерпретуються позамовними або мовними чинниками.

Розглянемо ситуацію, коли об'єкт виокремлено, поняття про нього вироблено, зміст поняття словесно описано, а номінування цього поняття-дефініції не відбулось.

У стандарті «Засади і правила розроблення стандартів на терміни і визначення понять» (ДСТУ 3966–2000) така ситуація передбачається в аспекті того, як треба подати в стандарті цю статтю: «Якщо для певного поняття, наявного у міжнародному стандарті, не знайдено відповідного йому українського терміна, або такого терміна не існує, визначення (дефініція) з міжнародного стандарту перекладають українською мовою, а замість терміна ставлять п'ять крапок». Схожа думка присутня у міжнародному стандарті ISO 10241: 1992 (Е) Міжнародні термінологічні стандарти:

«Часом знаходимо дефініцію поняття, а термін для позначення цього поняття відсутній. В таких випадках подається дефініція поняття. А замість терміна, який не існує або його не знайшли, ставимо п'ять крапок» (переклад Л.П.).

Отже, така ситуація існує і вона потребує детального розгляду.

Головним осередком вироблення і накопичення інформаційно-інтелектуально-інноваційного ресурсу є наука. Наукове пізнання світу – умова його розвитку. Витворюючи концепцію про нові знання в конкретній предметній галузі, ми спираємося на думку А. А. Потєбні про те, що науковець працює не безпосередньо з реальною дійсністю, а після того, як вона пройшла через форму слова: єдиний будівельний матеріал науки – це поняття, складені із об'єктивованих у слові ознак образу. Йдеться про те, що поняття подаються словами, однак слово залучається лише для того, щоб уможливити оперувати поняттями, які формуються на основі спостережень, образів, експериментальних даних тощо [11]. Цікава з цього приводу думка А. Пуанкаре: «Вся творча діяльність науковця стосовно факту вичерпується мовленнєвим текстом, яким він (факт) подається» [10].

Спробуємо з'ясувати, де і коли відбувається процес переривання термінологічного аналізу, коли фахівець, подаючи поняття мовленнєвими засобами (текстом): не номінує це поняття специфічним словом-терміном, а подає його описово – вільною сполукою декількох слів. Найчастіше це відбувається у фаховій науковій праці, у якій подається нова інформація про об'єкт дослідження. Шукати такі вільні сполуки слів за текстом – справа трудомістка, вона опирається на змістові, а не на формальні характеристики тексту.

Науковий текст за структурою першого рівня побудований двома складниками: заголовком і власне тілом тексту.

Припустимо, що зміст заголовка відповідає змісту наукової роботи (як це має бути). Якщо виходити з положення про змістовний зв'язок заголовка і тексту наукової праці, то логічно поставити питання про властивості тексту, яким він має відповідати, щоб бути релевантним своєму заголовку.

Текст наукової праці може бути інтерпретований як:

- один із засобів вироблення нового знання про реальний світ;
- один із засобів фіксації цього знання в тій чи тій лінгвістичній формі [4].

Автори наукових текстів, описуючи здобуті ними знання про реальні явища мовними засобами, прагнуть до відчуження цих знань, їхньої об'єктивізації, надання їм статусу словниково-тезаурусних, незалежних від конкретного тексту, в середовищі якого вони створюються.

Заголовок наукового тексту – це мотивований стосовно змісту конкретного тексту знак, який позначає поняття (або декілька понять), зміст якого (яких) розкривається текстом наукової роботи. Якщо подати це явище в термінах термінологічного аналізу в широкому розумінні, то заголовок – це позначка (термін), а текст – виозначка (дефініція). Два процеси відбуваються у тексті: описування нового поняття (понять) і надання йому назви. Якщо ставити собі за мету шукати нові знання, треба звертатися до наукових текстів.

Заголовок наукової праці інтегрує зміст тексту у формі поняття, поданого здебільшого номінативною конструкцією різного ступеню складності.

Коли ми говоримо про термін, ми маємо на увазі завершення етапу пізнання, деяку паузу у розвитку думки, фіксацію цієї думки мовними засобами, які відповідали би в тій чи тій мірі вимогам до терміна. В наукових текстах автор відображає хід думок у створенні нового знання, підводячи поступово до вироблення мовних засобів фіксації цього знання.

Як зазначалося раніше, така спроба найкраще реалізується в заголовку наукової праці, який є спробою зафіксувати словами нове знання.

У наукових текстах зміст складного поняття, поданого заголовком, розкривається за схемою: поміщають це (ці) поняття в систему семантично пов'язаних з ними понять, виозначаючи таким способом їхній зміст.

Наведемо декілька прикладів.

Приклад 1. Заголовок: «Литовська термінологія у злокалізованих компюторних програмах» [8].

Текст: «... В Литві почали інтенсивно локалізувати чужомовні програми. Одна з найактуальніших проблем ... – створення і адаптація нової термінології. Компюторну термінологію литовською мовою почали складати майже півстоліття тому. ... існували всі передумови формувати литовську термінологію для обчислювальної техніки. На практиці, локалізуючи компюторні програми, литовські компюторні терміни створюють таким шляхом ...» і т.ін.

Виділимо поняття, в середовище яких помістили поняття заголовку: локалізація чужомовних програм, нова термінологія, компюторна термінологія, литовська мова, граматична система литовської мови, найближчий семантичний відповідник із загальнономовної лексики, чужомовні слова тощо.

Отже, в статті мова йде про методи творення і розвиток литовської компюторної термінології. Тому в роботі багато уваги зосереджено на творенні питомої литовської термінології і адаптуванні чужомовної термінології до норм литовської мови.

Отже, розвиток термінології з інформаційної технології по-литовськи – це:

- використовувати внутрішні граматичні і лексичні ресурси литовської мови;
- використовувати можливості адаптації чужомовних термінів до устандартованої литовської фахової мови.

Литовська термінологія у злокалізованих компюторних програмах – це:

- питома литовська лексика;
- литовські новотвори;
- адаптована до литовської мови чужомовна лексика.

У пошукуванні нових знань у наукових працях вартує звернути увагу на такий вторинний документ як анотація, в якій автор свідомо і підсвідомо подає поняття-терміни, що номінують вироблену ним інформацію. Анотація до зазначеної праці зводиться в основному до описування послідовних етапів праці литовських термінологів:

- укладання списку англійських термінів;
- пошукування відповідників у латиській, російській і польській мовах;
- пошукування наявних литовських термінів;
- творення нових термінів засобами словотвору або загальнономовної лексики;
- адаптування міжнародного слова до граматичної системи литовської мови.

Звичайно, методи і способи розвитку литовської термінології, як це і має бути, збігаються із загальнонауковими методами розвитку будь-якої термінології, але тут присутні оригінальні дорібки, які виокремлюють цю роботу із загалу: чітке упорядкування цього процесу; початкова термінологія – англійська; пошукування відповідників у мовах сусідів; експертування литовської термінології Державною комісією з литовської мови тощо.

Вся ця понятійна інформація іменується лексикалізованою (але не злексикалізованою) термінологічною аналітичною конструкцією: а) розвиток литовської термінології в галузі інформаційних технологій або б) литовська термінологія у злокалізованих компюторних програмах (заголовок наукової праці).

Проаналізуємо ці конструкти з огляду на них як виразників нових знань, поданих даною працею.

Всі лексеми насичені конкретним змістом і об'єднані в синтаксичний ланцюг, лексикалізуючись в одне ціле. Термін «галузь інформаційних технологій» приєднується до попередніх лексем у текстовому ланцюжку прийменником, що дещо послаблює його синтаксичний зв'язок і посилює його ступінь свободи.

Але семантично його насиченість (литовська методика враховує як пріоритетний факт подання терміна англійською мовою, що зумовлено розвитком інформаційних технологій на теренах Північної Америки і Великобританії – див. етапи розвитку литовської термінології) не дає

змоги подати цей термін як «розвиток литовської термінології», оскільки він не охопить важливий етап творення зазначеної термінології.

Що стосується другого аналітичного терміна «литовська термінологія у злокалізованих комп'ютерних програмах», тут маємо дві речі, на які варто звернути увагу:

- не відображено, що це є розвиток литовської термінології;
- злокалізований означає, що цей продукт лінгвістично і культурно відповідає мові певної (в цьому випадку литовської) країни чи регіону.

Тому з погляду відображення нових знань зазначеної праці заголовки має набрати приблизно такого вигляду: «Комп'ютерні програми і розвиток литовської термінології», щоб врахувати такі семантичні компоненти як «розвиток», «термінологія», «комп'ютерні програми» (англійська мова).

До складників наукового тексту належить також вторинний текст – коротка узагальнювальна характеристика статті, яка синтезує зміст наукової праці – анотація.

Мета анотації – подати нові знання (звичайно помістивши їх в середовище відомих знань), зафіксувавши їх мовними конструкціями: розвиток литовської термінології в галузі інформаційних технологій (за семантикою збігається із заголовком). А далі автор розкриває зміст цієї словосполучки:

- вплив російської мови на термінологію литовську;
- термінологічна праця у Литві (локалізація програм від IBM/Lotus та Microsoft);
- порядок впровадження у навчальні заклади виробленої литовської термінології;
- етапи вироблення литовської термінології.

Отже, анотація подає текстовий вираз нових знань – розвиток литовської термінології в галузі інформаційних технологій і розкриває зміст цього виразу. Подальша робота литовських термінологів може бути спрямована на вироблення терміна на це поняття, якщо воно набере загальнонаукового значення, тобто буде визнано науковцями як окрема понятійна одиниця у сфері галузевої термінології та набере ознак функційної одиниці.

Приклад 2. Заголовок: «Варіативність складених термінів як вияв принципу економії мовлення» [12].

Перше речення тексту статті поміщає зміст заголовку в семантичне поле – варіативність мови; засіб спілкування.

Текст: «Варіативність мови – це одна із основних властивостей, що забезпечує їй здатність служити засобом людського спілкування.»

З тексту наукової праці можна зрозуміти, що зміст заголовку формується поняттями-термінами: складені терміни (синонім – багатоконпонентні терміни), варіювання складених термінів. Поняття «складені терміни» автор роботи не розкриває, а зосереджується на понятті «варіювання складених термінів» у текстах (сфера функціонування термінів), значення якого задається екстенсiональною виознакою: термінологічні стягнення, ініціальні абрeвіатури і універсальні терміни, які є тими структурами, що економлять мовні засоби.

Отже, заголовок сформований узагальненими поняттями: варіативність складених термінів, принцип економії мовлення.

Зміст заголовку по суті є відповіддю на питання: навіщо мова варіює складені терміни – щоб економити свої зусилля. Але ця думка відома лінгвістичній науці. Заголовок занадто узагальнює зміст наукової праці. По суті зміст статті зводиться до понять «економія мовних зусиль», «складені терміни» (термінологічні стягнення, ініціальні абрeвіатури, універсальні терміни, тексти ОТ). Нові знання даної праці містяться в понятті-словосполученні «варіювання складених термінів (на прикладі текстів ОТ): термінологічні стягнення, ініціальні абрeвіатури, універсальні терміни.

Цей варіант заголовку є прикладом того, що будь-які нові знання формуються на основі відомих. В даному випадку нова інформація міститься в тексті роботи, а не в її заголовку. Тому шукати нову інформацію треба у тих реченнях тексту, в яких містяться терміни заголовку: складені або багатоконпонентні терміни можуть усікатися (скорочуватися)... Отже, розглянемо деякі

процеси варіювання складених термінів у текстах, саме термінологічні стягнення, ініціальні аббревіатури, універсальні терміни і т.ін.

Таким чином варіювання складених термінів у текстах ОТ – наявність термінологічних стягнень, ініціальних аббревіатур і лексичних скорочень. Це є сфера функціонування терміна «варіативність складених термінів», і для його усталення потрібен час і нові дослідження у багатьох галузях знань.

Проаналізувавши анотацію цієї роботи, натрапляємо на поняття «економія мовлення», «еліптичні терміни», «терміни стягнення», «аббревіатури» і «семантичні конденсати».

Їхні синтагматичні зв'язки (текстові) творять єдине семантичне ціле, яке і є виразником нових (з погляду автора роботи) знань у царині термінології. Якщо це поняття увійде в обіг наукових знань, то, звичайно, постане питання про його термінування, оскільки воно подано описово, і така конструкція не відповідає вимогам до терміна, але вона може слугувати семантичною одиницею банку нових ідей і знань.

Приклад 3. Заголовок: «Синонімічні відношення в українській науково-технічній термінології» [2].

Схема подання нових знань, які знайшли своє відображення у заголовку роботи, подібна до схем раніше зазначених (Прикл. 1, 2): спочатку йдеться про синонімію як одного з видів системних зв'язків у термінологічній лексиці.

Текст: «Так, наявна велика кількість наукових публікацій, присвячених розглядові одного з видів системних зв'язків у термінологічній лексиці – синонімії».

Автор роботи для введення нових знань стосовно термінологічної синонімії використовує метод: «так–не так–так»: спочатку наводяться загальноприйняті думки стосовно термінологічної синонімії, потім ці думки частково заперечуються і, нарешті, подається авторське бачення цих проблем. Робота цікава тим, що автор подає не тільки нові поняття, описує їхнє значення (дефінує ці поняття), а чітко номінує їх не описовими конструкціями, а мовними структурами, наближеними до терміна: синонімічні відношення в термінології, термінологічне синонімічне об'єднання (ТСО), синонімія в УНТТ (українська науково-технічна термінологія) тощо.

Отже, якщо прослідкувати зв'язки поняття «синонімічні відношення в УНТТ», то можна виявити нові (з погляду автора статті) знання стосовно означеного поняття: семантичний критерій виділення синонімів → компонентний аналіз дефініцій синонімів → інваріантна частина семантичних структур → відмінні семи → термінологічне синонімічне об'єднання → типи ТСО (повні і неповні, походження ТСО).

Заголовок даної праці грамотно структурує семантику тексту, поміщаючи її в структуру відношень між синонімічними відношення в УНТТ і Термінологічне синонімічне об'єднання:

Текст: «Тому пропонуємо основною одиницею термінологічної синонімії вважати сукупність (а не ряд – Л.П.) термінів, пов'язаних синонімічними відношеннями, і назвати її «термінологічне синонімічне об'єднання» [2].

Що стосується анотації до цієї праці, в ній наводяться ці два поняття, але не вистачає інформації про їх семантико-синтагматичний зв'язок, який структурує нові знання, вироблені автором статті.

Виходячи з тексту даної роботи, можна стверджувати, що нові знання автор подає не заголовком своєї роботи, а вводить через синтагматичний зв'язок заголовкового словосполучення з поняттям-терміном «термінологічне синонімічне об'єднання».

Такий термін може претендувати на статус словникового, усталеного і бути корисним для подальшого унормування та стандартування термінології предметної галузі, а також стати одиницею словника нових ідей і знань. Формуючи на основі заголовків наукових статей банк нових ідей, ми готуємо базу нових ідей та знань предметних галузей, яку можна використати в багатьох сферах інформаційної діяльності, зокрема у термінуванні нових понять та накопичуванні нових ідей у тій чи тій галузі знань.

Висновки

1. Головним накопичувачем інформаційно-інтелектуально-інноваційного ресурсу є наука.
2. Заголовок наукової праці має тенденцію до вираження нових знань, значення яких розкривається науковою роботою.
3. Заголовок може слугувати передумовою номінування нового поняття, нової ідеї, напрацьованої науковцями.
4. Заголовок наукової праці можна використати укладаючи словники ідей і думок в царинах предметних галузей.
5. Заголовки наукових праць можуть слугувати базою творення термінів для нових понять будь-якої предметної галузі.
6. Термінування нових понять – це завжди складний процес, а перехід номена із сфери функціонування у сферу фіксації вимагає виконання всіх вимог до терміна; його дефініція повинна набути ознак загальноприйнятних науковим загалом, а не бути тільки авторським дорібком.
7. Два основних процеси присутні у тексті наукової праці: описування нового поняття і подання його назви.
8. Більшу частину наукових знань подають дефініції понять; терміни слугують одиницями спілкування і кодування дефініцій понять.
9. Досліджуючи синтаксичні зв'язки термінів заголовка з термінами тексту можна поглибити знання, подані заголовком тексту.

1. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. ДСТУ 3966–2000. – К.: Держстандарт України, 2000. – 32 с. 2. Михайлова Т. Синонімічні відношення в українській науково-технічній термінології. // Проблеми української термінології. – Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2004. – № 503. – С. 53–60. 3. Моргунок В. Застандартовані правила ділового та наукового стилю // Проблеми української термінології. – Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2004. – № 503. – С. 75–81. 4. Пшеничная Л. Э., Коренга О. Н. Научный термин в словаре и тексте // Научно-техническая информация. – Сер. 2. – 1991. – № 12. – С. 2–13. 5. Кияк Т. Мовна політика і термінознавство // Проблеми української термінології. – Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2004. – № 503. – С. 8–10. 6. Рицар Б. Технічному комітетові стандартизації науково-технічної термінології – 10 років: здобутки, проблеми, перспективи // Проблеми української термінології. – Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2002. – № 453. – С. 471–474. 7. Рожанківський Р. Зведення правил унормування української фахової мови // Проблеми української термінології. – Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2002. – № 453. – С. 203–209. 8. Сметана А., Кулинич В. Литовська термінологія у злокалізованих комп'ютерних процесах // Проблеми української термінології. – Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2004. – № 503. – С. 14–20. 9. Климовицкий Я. А. Некоторые вопросы развития и методологии терминологических работ в СССР. – М., 1967. – 65 с. 10. Пуанкре А. О науке. – М.: Наука, 1983. – 301 с. 11. Флоренский П. А. Термин // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 121–133. 12. Шпак О. Варіативність складених термінів як вияв принципу економії мовлення // Проблеми української термінології. – Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2002. – № 453. – С. 471–474.